JACEK ALEKSANDER PROKOPSKI

# HEGEL – KIERKEGAARD

## *Filozoficzno-teologiczna kontrowersja*

Krytyczny komentarz do głównych dzieł

Kęty 2022
WYDAWNICTWO
MAREK DEREWIECKI

FUNDAMENTA
Studia z historii filozofii
t. CIV
Seria pod redakcją Mikołaja Olszewskiego, Zbigniewa Nerczuka
i Antoniego Szweda

© 2022 by Jacek Aleksander Prokopski

Wydanie pierwsze: Oficyna Wydawnicza ATUT
Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław 2013

Wydanie drugie rozszerzone: Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2022

Recenzenci: prof. zw. dr hab. Karol Toeplitz
ks. prof. dr hab. Waldemar Irek
Redakcja naukowa i literacka: Maria Drapella
Korekty: Łukasz Derewiecki
Skład i łamanie: Michał Derewiecki
Projekt okładki: Jacek Aleksander Prokopski i Katarzyna Rachel Bogdanowicz
Druk i oprawa: Drukarnia Wielkopolska Sp. z o. o.
ul. Dziewińska 41,
60-178 Poznań

Wydanie publikacji zostało częściowo sfinansowane przez Politechnikę Wrocławską

Politechnika Wrocławska

Autor składa szczególne podziękowania za przyjazne ustosunkowanie się do niniejszego projektu wydawniczego i jego konkretne wsparcie Prorektorowi ds. Nauki prof. dr hab. inż. Andrzejowi Ożyharowi oraz Prorektorowi ds. Organizacji i Rozwoju Uczelni prof. dr hab. inż. Tomaszowi Nowakowskiemu.

Na okładce wykorzystano obraz Edvarda Muncha, *Wieczór na Karl Johan*.

**ISBN 978-83-66941-26-7**

Wydawnictwo Marek Derewiecki
ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty
tel./fax 33/8454149, 603931607
e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl
Księgarnia: www.derewiecki.pl
Dystrybucja: tel. 502637305

# *Wprowadzenie*

*Albo* Hegel, *albo* Kierkegaard – tak mógłby brzmieć temat prezentowanej tu pracy. Bowiem filozofowie ci reprezentują dwie z jakoby wykluczających się możliwości filozoficzno-teologicznego myślenia. Mianowicie systemowego i egzystencjalnego. Oczywiście, wybór jednej z nich nie musi od razu prowadzić do kontrowersji. Zważywszy, że można opowiedzieć się, w zależności od indywidualnych preferencji, za jedną lub drugą możliwością. Otóż kontrowersja ma miejsce wtedy, gdy jedna z opcji zostanie uznana za lepszą. Na przykład dlatego, że jest lepiej umotywowana, usystematyzowana, że widoczne są jej pozytywne rezultaty. Stąd „albo-albo" wyraża nie tylko dwa odmienne style myślenia, lecz także oznacza ich rywalizację o miano wiarygodnego. Na tym właśnie będzie polegać istota omawianej w tej pracy kontrowersji: na próbie rozstrzygnięcia, który z prezentowanych filozofów dał bardziej spójny i rzetelny wyraz swoim poglądom, oddał istotę tego, co rzeczywiste bądź egzystencjalne. Przy czym ważne będzie to, by pamiętać, że każda próba zakończenia owej kontrowersji tylko ją spotęguje i wyznaczy nowe obszary dociekań. Dzieje się tak dlatego, że chociaż filozofowie argumentują, to nie przekonują siebie nawzajem. Przeciwnie, kontrowersje narastają, a konsensus nie wydaje się możliwy i nierzadko przybiera formę zjadliwej satyry, jak miało to miejsce w kierkegaardowskiej krytyce Hegla. Ponadto należy mieć na uwadze, że kontrowersja nie służy temu, by przekonać przeciwnika do stanowiska, które akurat sami reprezentujemy, a tym bardziej nie temu, by móc przekonać do swojego stanowiska potencjalnych czytelników. Idzie raczej o to, że zarówno Hegel, jak i Kierkegaard w swej filozoficzno-teologicznej refleksji zawarli „coś", o czym myśleli: iż każdy powinien to wiedzieć, co więcej, że wszyscy powinni się z tym zgodzić. Jakby nie patrzeć, to napięcie, pomiędzy dwoma tak odmiennymi punktami widzenia na Boga, człowieka, sprawy świata, jest tak naprawdę filozofii i teologii potrzebne. Nie idzie tu przecież o argument siły, tylko o ścieranie się postaw, poglądów,

o ich „znoszenie", jak powiedziałby Hegel, wreszcie – co dotyczy tej pracy – o systematyczną refleksję nad owymi „racjami niezgody", jakie występują między Heglem i Kierkegaardem, czyli między systematykiem i egzystencjalistą. Przy czym siła każdej z analizowanych w tej rozprawie postaw zyskuje więcej w trakcie ich wzajemnej konfrontacji, ostatecznie zmierzającej do apologii systemu Hegla. Chociaż mogłoby się zdawać, że to właśnie Kierkegaard odniesie zwycięstwo w tym sporze, choćby dlatego, że jego bunt, jak i atak, nastąpił po śmierci niemieckiego myśliciela, który przecież nie mógł się już bronić. Tym samym przeprowadzona w tej rozprawie analityczna rekonstrukcja stylu myślenia, wyłaniającego się z pisemnego stanowiska obydwu filozofów, wyraźnie wskazuje na nieuniknioną kontrowersję. Kontrowersję, której głównym przedmiotem będzie spór o to, który z filozofów zbliżył się najbardziej do istoty tego, co rzeczywiste, tego, co stało się przedmiotem jego osobistych dociekań i pasji. Mówiąc wprost, która z rzeczonych postaw jest bliższa prawdy, jakkolwiek rozumianej „całości".

Otóż można wskazać kilka znaczących przyczyn, które zdecydowały, że podjęcie problemu kontrowersji zawartej w filozoficzno-teologicznej twórczości obu myślicieli jest nadal aktualne. Nie bez znaczenia jest to, że Kierkegaard był myślicielem oryginalnym przez swój konserwatyzm (w pozytywnym tego słowa znaczeniu), bowiem twierdził, iż całe jego dzieło stanowi obronę istniejącego porządku, a także i to, że był filozofem o ujmującej osobowości, choć niepozbawionej radykalizmu. Odczytanie myśliciela z Kopenhagi zawsze nastręczało jego komentatorom sporo trudności. Próbowano go widzieć i czytać *albo* jako genialnego spadkobiercę filozofii Hegla, *albo* jako tego, który zadał Heglowi nieoczekiwany cios.

Karol Toeplitz, pierwszy polski komentator i tłumacz Kierkegaarda, zauważy, że „[…] bez Hegla nie sposób zrozumieć Kierkegaarda. On z niego wyrasta, czy to polemicznie, czy świadomie, czy *nolens volens*. Pewne akcenty zostały oczywiście przesunięte. Heglowskiemu myśleniu historycznemu przeciwstawia Duńczyk mikrokosmos. Skala zostaje przesunięta. Hegel filozofuje z punktu widzenia całości; ale dokładnie to samo robi Kierkegaard. U Hegla jest to tożsamość myśli i bytu, u Kierkegaarda jest to *sub speciae aeternitatis*, a więc z punktu widzenia Boga. U obydwu Absolut jest punktem wyjścia i miejscem spotkania, jako całość, czy to na płaszczyźnie ontologicznej, gnozeologicznej, jak u Hegla, czy głównie na etycznej, jak u Kierkegaarda. Obydwaj przyglądają się systemowi; Hegel swojemu, filozoficznemu, Kierkegaard traktuje świat jako system, ale

w przeciwieństwie do Hegla jest on systemem dla Boga, o czym Duńczyk mówi także *expressis verbis*" [1].

Sprawę dodatkowo utrudniał fakt samej spuścizny Kierkegaarda, która, wyrażając się poprzez pseudonimiczną twórczość, doprowadzała współczesnego mu czytelnika do obłędu. Co, rzecz jasna, było ukrytym celem duńskiego myśliciela. Wprawdzie wyrażał on swoje osobiste poglądy wprost, ale ich odczytanie nie mogło być, przynajmniej na początku, jednoznaczne. W tym kontekście rodzi się pytanie, czy myśliciel znał Hegla z pierwszej, czy z drugiej ręki. Otóż fakt ten z pewnością ma niemałe znaczenie dla oceny kierkegaardowskiej krytyki Hegla. Stanowiska rodzimych komentatorów Duńczyka, takich jak: K. Toeplitz czy A. Szwed, oraz zagranicznych: J. Stewart, N. Thulstrup czy C. Fabro, są niemal jednoznaczne. Mianowicie wymienieni autorzy stwierdzają, że Kierkegaard nie zdołał poznać Hegla na tyle, by mieć podstawy do rzeczywistej krytyki jego dzieł. Aktualnie za najlepszą pracę omawiającą Kierkegaardowską znajomość pism niemieckiego filozofa uważa się: *Czytanie i użycie przez Kierkegaarda oryginalnych tekstów Hegla* Jona Stewarta [2]. Duński badacz zadaje sobie trud prześledzenia różnych odwołań, cytatów, parafraz czy odniesień do dzieł Hegla, które pojawiają się w dziełach Kierkegaarda [3]. Po przebytej pracy badawczej autor dochodzi do konstatacji, iż opinia Kierkegaarda na temat Hegla była uformowana poprzez jego zdanie na temat współczesnych mu duńskich heglistów oraz poprzez szybkie powstawanie w tamtych czasach licznych dzieł literatury wtórnej o Heglu. Co więcej, Stewart zaznacza, że specyficzny język Hegla i jego przesłanie były „walutą użytku powszechnego" w języku filozofii tamtej epoki i użycie ich przez Kierkegaarda mogło być zainspirowane źródłami wtórnymi, a nie samymi tekstami Hegla [4]. Komentator stawia odważną tezę, mówiąc: „Kierkegaard intensywnie cytuje Hegla do 1843 roku, lecz po *Albo-albo* jednoznaczne odwołania do jego oryginalnych tekstów prawie całkiem znikają.

---

[1] K. Toeplitz, *Kierkegaard ein Nachkomme Hegels?*, [w:] *Hegel im Kontext der Wirkungsgeschichte*, red. K. Bal, Wrocław 1992, s. 127–128.

[2] J. Stewart, *Kierkegaard's Reading and Use of Hegel's Primary Texts,* [w:] *Kierkegaard and his German Contemporaries*, red. J. Stewart, Aldershot 2007, vol. 6, t. I, s. 97–165. (Publikacja: Søren Kierkegaard Research Centre, University of Copenhagen, Denmark).

[3] Por. tamże, s. 97.

[4] Por. tamże.

Wprawdzie Kierkegaard posiadał kilka oryginalnych tekstów Hegla, ale nie wydaje się, by zadał sobie trud dokładnego ich przeczytania przed przystąpieniem do pracy nad swoją rozprawą. Dlatego okres użycia przez Kierkegaarda oryginalnych tekstów Hegla jako źródła był zadziwiająco krótki, to znaczy od 1840 do 1843 roku. Ta teza może wielu wydać się nieprawdziwą, ponieważ uważa się, że wielka polemika Kierkegaarda z Heglem sięgnęła punktu kulminacyjnego w 1846 roku, wraz z *Nienaukowym zamykającym post scriptum*, lecz to dzieło nie zawiera żadnych dowodów na wznowienie badań jakichkolwiek oryginalnych tekstów Hegla" [5]. Autor jest jednak zdania, że wpływ Hegla na Kierkegaarda jest, ogólnie mówiąc, dość pozytywny, gdyż Kierkegaard produktywnie używa kilku wywodów z oryginalnych tekstów Hegla. Stewart pragnie wskazać, że duński myśliciel miał tendencję do czytania tekstów Hegla w stylu *ad hoc*. Innymi słowy, nigdy dokładnie nie przestudiował żadnego dzieła Hegla, lecz czytał uważnie tylko poszczególne partie i fragmenty tekstów Hegla, które pokrywały się z interesującymi go zagadnieniami. Zatem Hegel był ważnym interlokutorem oraz źródłem inspiracji w rozwoju twórczości Kierkegaarda [6].

Powyższa opinia pozwala wyprowadzić prosty wniosek, że stosunek Kierkegaarda do Hegla był sam w sobie złożony, co więcej, że znacząco ewoluował w różnych okresach jego twórczości. Można założyć, iż wynikało to z faktu, że czasy, w których przyszło żyć myślicielowi, a już na pewno prowincjonalna atmosfera dziewiętnastowiecznej Kopenhagi, nie pozwalały na pełną swobodę wyrażania poglądów, a co za tym idzie sympatii i antypatii, w tym niemal całkowicie proheglowskim światku. Oczywiście w pewnym momencie Sokrates Kopenhagi przestał dbać o pozory i przeprowadził druzgocący atak na spekulatywną filozofię i zheglizowaną teologię. Celem tego ataku był w ogólności system heglowski, a więc, tak jak pojmował go Kierkegaard, jego abstrakcyjność, racjonalizm, panteizm, totalność myślenia, systemowość, status człowieka wobec całości Wszechświata i filozofii dziejów, wreszcie redukcja Boga do wydedukowanego, bezosobowego Absolutu, i co najważniejsze, jego całkowite niezrozumienie istoty chrześcijaństwa. Paradoksalnie jednak, po dokładnym zbadaniu kierkegaardowskiej krytyki systemu, skonfrontowaniu z tymże systemem, jak i próbie spojrzenia na problemy egzystencji z punktu widzenia

[5] Tamże, s. 98.

[6] Por. tamże.

samego systemu, postawiona w tej rozprawie teza przybrała inny, niż zazwyczaj w tego rodzaju pracach, kształt. Otóż w przeciwieństwie do twierdzeń Kierkegaarda mówiących o tym, że system jest sprzeczny z chrześcijaństwem, postaram się wykazać, iż heglowska doktryna zawiera twierdzenia wspierające interpretację, że system, w swej racjonalnej i abstrakcyjnej strukturze, zawiera obszerne możliwości dla rozwoju wolności i godności jednostki wewnątrz historii, państwa i chrześcijaństwa. Co więcej, że w akcentowaniu potrzeb istotnych dla zanurzenia jednostki w tym, co rzeczywiste, zawarte w obiektywnym porządku, Hegel również zachowuje szczere uznanie dla potrzeb indywiduum, dotyczących ciągłego zaangażowania w subiektywne przyswojenie obiektywnych wartości istniejących zarówno w politycznym, jak i religijnym rozwoju. Chciałbym jednak uprzedzić Czytelnika tejże pracy, że postawiona tu teza jest tylko, albo aż, krytycznym komentarzem, interpretacją, próbą ujęcia dotychczas podejmowanego problemu z innej perspektywy. Dlatego w rozprawie tej przedstawię również dowody zawarte w heglowskiej doktrynie, które posłużą jako wsparcie dla kierkegaardowskiego krytycyzmu. Ponadto podejmę próbę ukazania, iż sam Kierkegaard opiera swoje argumenty na częściach heglowskiej doktryny filozoficzno-teologicznej, paradoksalnie, ignorując niektóre z nich. Zwłaszcza w tych partiach, które dotyczą ukrytego ducha tej doktryny, zainspirowanego przez refleksję nad znaczeniem chrześcijaństwa. Zgodnie z moim twierdzeniem, heglowska doktryna, jako całość, czyli system, nie pozwala na tak wąską interpretację, której dostarcza kopenhaski filozof, co – jak wskazałem powyżej – mogło mieć pośredni związek ze słabą znajomością pism Hegla. Stąd też, niejako ogólnym celem pracy będzie weryfikacja tendencji zmierzającej do jednostronnego przyjmowania kierkegaardowskich orzeczeń odnoszących się do heglowskiej wykładni systemu jako jedynej drogi interpretacji. Zanim jednak do tego dojdzie, to znaczy zanim nakreślę bliżej sposób realizacji tak postawionego zadania, chciałbym w zarysie omówić zarówno literaturę źródłową, jak i wtórną, dotyczącą przedmiotu moich badań.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel pozostawił po sobie wyjątkowo spójną, usystematyzowaną filozoficzno-teologiczną twórczość. Było to zgodne z jego rozumieniem prawdy jako procesu. Inaczej mówiąc, Hegel był zdania, że nie osiąga się prawdy od razu, i że poznanie ludzkie musi przejść kolejne szczeble w celu jej wykrycia. I tak też wygląda jego dialektyczne piśmiennictwo. Hegel w sposób systematyczny opracowuje postawione przez siebie tezy, stara się przenikać naturę zjawisk, a coraz głębsze badanie

praw rzeczywistości uzależnia nie tylko od przyjętej metody, lecz także od konkretnego, historycznego szczebla rozwoju rasy ludzkiej, kultury i nauki. Nie zapominając, co najważniejsze, o bogactwie treści samego procesu logicznego myślenia. Dlatego przy wyborze literatury Hegla uwzględniłem najważniejsze z jego dzieł. Mam tu na myśli: *Encyklopedię nauk filozoficznych*, *Fenomenologię ducha*, *Naukę logiki*, *Pisma wczesne z filozofii religii*, *Ustrój Niemiec i inne pisma polityczne*, *Wykłady o estetyce*, *Wykłady z filozofii dziejów*, *Wykłady z filozofii religii*, *Wykłady z historii filozofii*, *Zasady filozofii prawa*.

Søren Aabye Kierkegaard pozostawił po sobie również wielką spuściznę filozoficzno-teologiczną. I chociaż stosował metodę bezpośredniej i pośredniej komunikacji w kontakcie z czytelnikiem, co nastręczało wielu interpretatorom niemało kłopotów, to dokonał gigantycznej pracy myślowej w całkowicie kontemplatywnym ujęciu. To znaczy na chłodno, precyzyjnie, naukowo. Nie można oczywiście wykluczyć, że stan „bojaźni i drżenia", poczucia „tragizmu egzystencji" był warunkiem wstępnym analiz duńskiego myśliciela, jednakże nie był stanem, który towarzyszył mu podczas intensywnej pracy badawczej. O czym świadczy wspomniana już metoda, jak i treść poszczególnych dzieł. Wyjątek mogą tu stanowić *Dzienniki (wybór)* i *Modlitwy. Nowa interpretacja jego życia i myśli*. A zatem mam tu na myśli dzieła takie, jak: *Albo-albo*, *Bojaźń i drżenie*, *Choroba na śmierć*, *Czyny miłości*, *Nienaukowe zamykające post scriptum do Okruchów filozoficznych*, *O chrześcijaństwie*, *Okruchy filozoficzne*. *Chwila*, *O pojęciu ironii z nieustającym odniesieniem do Sokratesa, Pisma mniejsze (wybór), Pojęcie lęku, Powtórzenie*. *Przedmowy*. *List otwarty Constantina Constantiusa do Pana Profesora Heiberga*, *Recenzja literacka*, *Wprawki do chrześcijaństwa*.

W tym miejscu, zanim odniosę się do literatury wtórnej, chciałbym zwrócić uwagę na dość istotny fakt. Otóż Czytelnik tej pracy, może zauważyć duże podobieństwa pomiędzy omawianymi tu myślicielami. Bowiem zaznajamiając się z cytatami z Kierkegaarda, może on odnieść wrażenie, że czyta samego Hegla. Nie jest to jednak aż tak dziwne, jeśli wziąć pod uwagę, że obydwaj byli pod głębokim wpływem luterańskiego chrześcijaństwa. Mówiąc wprost, Kierkegaard nie mógł uniknąć wpływu Hegla, którego jednocześnie uważał za godnego krytyki. Stąd praca ta będzie także ukazywać podobieństwa, gdziekolwiek one wystąpią, mimo podstawowych kontrowersji pomiędzy tymi myślicielami. Podobieństwa mogą ujawnić się w samym centrum podjętej w tej rozprawie krytyki i wówczas Czytelnik

może równie dobrze zadać pytanie: dlaczego kopenhaski myśliciel nie zdawał sobie sprawy z tego, że w niektórych kwestiach jest zgodny z Heglem? Udzielając odpowiedzi na tak postawione pytanie, mogę tylko zwrócić się w stronę tego, co uważam za podstawowy brak w kierkegaardowskim rozumieniu systemu. A mianowicie, do tendencji, by zatrzymać się na jednym z elementów systemu i pominąć pozostałe jego części, zwłaszcza te, które mogłyby zmodyfikować to jednostronne ujęcie.

Zgodnie z zapowiedzią, przechodzę teraz do wskazania literatury wtórnej dotyczącej Hegla i Kierkegaarda oraz wzajemnej relacji, tudzież kontrowersji, obu myślicieli. Chciałbym przy tym zaznaczyć, że problematyka pracy wymagała zapoznania się zarówno z polską, niestety niezbyt rozległą, jak i przede wszystkim obcojęzyczną literaturą przedmiotu. Z reguły są to opracowania najnowsze, aktualne, ale nie brak wśród nich prac czasowo odległych. Otóż aktualny stan badań nad filozofią i teologią obu myślicieli – nie mam w tej chwili na myśli samej kontrowersji – przedstawia się w literaturze obcojęzycznej dość okazale. Nie znaczy to jednak, że przy takim bogactwie treści, jakie niosą ze sobą dzieła Hegla i Kierkegaarda, wyklucza się tym samym podejmowanie dalszych, pogłębionych badań. Co się zaś tyczy samej kontrowersji, to rzeczywiście literatura przedmiotu, pomimo że napisana przez wyjątkowych znawców myśli Hegla i Kierkegaarda, z pewnością nie wyczerpuje całego spektrum zagadnień związanych z podjętym tu problemem. Zapoznany więc z tą bogatą, mimo że wtórną literaturą, rzecz jasna w pełni uwzględnię jej osiągnięcia. A zatem, chciałbym teraz wyróżnić przynajmniej te prace i ich autorów, które można już dziś uznać za ważne dla poruszanej tu problematyki. Nie sposób wymienić wszystkich, dlatego ograniczę się tylko do wyboru z literatury cytowanej, nie zaś poznanej w trakcie mych studiów nad Heglem i Kierkegaardem. Należą do nich prace takich autorów, jak S. Ahn, S. Avineri, K. Bakradze, F.C. Beiser, J. Bogen, J. Burbidge, N.J. Cappelørn, C. Carlisle, L. Christiansen, J. Collins, W. Desmond, H. Diem, M. Domaradzki, S.N. Dunning, L. Dupré, J.W. Elrod, C. Fabro, H-G. Gadamer, H.M. Garelick, E. Geismar, D.J. Gouwens, A. Hannay, R. Heiss, M.J. Ferreira, R.H. Johnson, W. Karowski, E. Kasperski, W. Kaufman, A. Kojève, T. Kupś, D.R. Law, W. Lowrie, G. Malantschuk, H. Marcuse, P.M. Merklinger, M. Nicoletti, R. Panasiuk, R.B. Pippin, E. Przywara, T. Rockmore, P.P. Rohde, M. Rosiak, H. Schnädelbach, H. Schröer, R.C. Solomon, C.S. Evans, J. Stewart, D.F. Swenson, L. Szestow, A. Szwed, Ch. Taylor, M.C. Taylor, R. Thomte, N. Thulstrup, K. Toeplitz, F.A. Trendelenburg, J. Wahl,

T.E. Wartenberg, M. Watts, M. Westphal, R.C. Whittemore, A.W. Wood, P. Wust, M. Żelazny, A. Żółtowski [7].

[7] S. Ahn, *Søren Kierkegaard's Ontologie der Bewusstseinssphären*. *Versuch einer multidisziplinären Gegenstandsuntersuchung*, Münster 1997; S. Avineri, *Hegla teoria nowoczesnego państwa*, przeł. T. Rosiński, Warszawa 2009; K. Bakradze, *Filozofia Hegla*. *System i metoda*, przeł. Z. Kuderowicz, Warszawa 1965; F.C. Beiser, *Introduction: Hegel and the problem of metaphysics*, [w:] *The Cambridge Companion to Hegel*, red. F.C. Beiser, Cambridge 1993, s. 1–24; J. Bogen, *Remarks on the Kierkegaard-Hegel controversy*, „Synthese" 1961, nr 13, s. 372–389; J.W. Burbidge, *Hegel's conception of logic*, [w:] *The Cambridge Companion to Hegel*, dz. cyt., s. 86–101; N.J. Cappelørn, *The Retrospective Understanding of Søren Kierkegaard's Total Production*, [w:] *Kierkegaard*. *Resources and Results*, red. A. McKinnon, Montreal 1982, s. 18–38; C. Carlisle, *Kierkegaard*, New York 2008; L. Christiansen, *Die Kategorie der Geschichte bei Hegel und bei Kierkegaard*, Nerthus 1972, nr 3, s. 57–71; J. Collins, *The Mind of Kierkegaard,* Princeton 1983; W. Desmond, *Evil and Dialectic*, [w:] *New Perspectives on Hegel's Philosophy of Religion*, red. D. Kolb, Albany 1992; H. Diem, *Kierkegaard's Dialectic of Existence,* przeł. H. Knight, Edinburgh–London 1959; M. Domaradzki, *O subiektywności prawdy w ujęciu Sørena Aabye Kierkegaarda*, Poznań 2006; S.N. Dunning, *Kierkegaard's Dialectic of Inwardness*. *A Structural Analysis of the Theory of Stages*, Princeton 1985; L. Dupré, *Kierkegaard as Theologian*. *The Dialectic of Christian Existence*, New York 1963; J.W. Elrod, *Being and Existence in Kierkegaard's Pseudonymous Works*, Princeton 1975; C. Fabro, *Introduzione al Diario di Søren Kierkegaard*, Brescia 1980; H-G. Gadamer, *Hegel's Dialectic*. *Five Hermeneutical Studies*, przeł. P.Ch. Smith, New Haven–London 1976; H.M. Garelick *The Anti-Christianity of Kierkegaard*. *A Study of Concluding Unscientific Postscript*, Hague 1965; E. Geismar, *Lectures on The Religious Thought of Søren Kierkegaard*, Minneapolis 1938; D.J. Gouwens, *Kierkegaard as religious thinker*, Cambridge 1996; A. Hannay, *Kierkegaard*, Boston 1982; R. Heiss, *Hegel, Kierkegaard, Marx*. *Three Great Philosophers whose Ideas Changed the Course of Civilization*, przeł. E.B. Garside, New York 1975; M.J. Ferreira, *Faith and the Kierkegaardian leap*, [w:] *The Cambridge Companion to Kierkegaard*, red. A. Hannay, G.D. Marino, Cambridge 1998, s. 207–234; R.H. Johnson, *The concept of Existence in The Concluding Unscientific Postscript*, Hague 1972; W. Karowski, *Kierkegaard über Hegel*, „Zeitschrift für Systematische Theologie" 1938, nr 15, s. 602–616; E. Kasperski, *Kierkegaard. Antropologia i dyskurs o człowieku*, Pułtusk 2003; W. Kaufmann, *Hegel. A Reinterpretation*, Notre Dame, Indiana 1978; A. Kojève, *Wstęp do wykładów o Heglu*, przeł. Ś.F. Nowicki, Warszawa 1999; T. Kupś, *Koncepcja egzystencji Sørena Kierkegaarda w kontekście filozofii niemieckiej*, Toruń 2004; D.R. Law, *Kierkegaard as Negative Theologian*, Oxford 1993; W. Lowrie, *Kierkegaard*, przeł. J.A. Prokopski, Kęty 201; G. Malantschuk, *Kierkegaard's Thought*, przeł. H.V. Hong i E.H. Hong, Princeton 197; H. Marcuse, *Hegel's Ontology and the Theory of Historicity*, przeł. S. Benhabib, Cambridge 1987; Tenże, *Rozum i rewolucja*. *Hegel a powstanie teorii społecznej*, przeł. D. Petsch, Warszawa 1966; P.M. Merklinger, *Philosophy, Theology, and Hegel's Berlin Philosophy of Religion, 1821–1827*, Albany 1993; M. Nicoletti, *Politics and Religion in Kierkegaard's Thought*: *Secularization and the Martyr*, [w:] *Foundations of Kierkegaard's Vision of Community. Religion, Ethics, and Politics in Kierkegaard*, red. G.B. Connell,

5.2.5.3. Hegel ..... 146
5.2.5.4. Schelling ..... 147
6. Stadia rozwoju Absolutu ..... 148
6.1. Logika ..... 148
6.2. Przyroda ..... 149
6.3. Duch ..... 150

IV. IMMANENTNA DYNAMIKA ŚWIADOMOŚCI. REKONSTRUKCJA DOŚWIADCZENIA ..... 152
1. Dialektyka świadomości ..... 152
1.1. Pewność zmysłowa, czyli „to oto" i mniemanie. Komentarz ... 154
1.2. Postrzeżenie, czyli rzecz i złudzenie. Komentarz ..... 157
1.3. Siła i rozsądek, zjawisko i świat nadzmysłowy. Komentarz ... 161
2. Samoświadomość i samowiedza jako dialektyczne doświadczenie ..... 167
2.1. Dialektyka pana i niewolnika ..... 168
2.2. Dialektyka samowiedzy ..... 169
2.2.1. Stoicyzm ..... 169
2.2.3. Sceptycyzm ..... 169
2.2.4. Świadomość nieszczęśliwa ..... 170
3. Meandry rozumu dialektycznego ..... 172
3.1. Rozum obserwujący. Komentarz ..... 172
3.2. Urzeczywistnianie się rozumowej samowiedzy przez nią samą. Komentarz ..... 173
3.3. Indywidualność, która dla siebie samej jest realna sama w sobie i dla siebie. Komentarz ..... 175

V. CZŁOWIEK W WIELKIM TEATRZE DZIEJÓW. INTERPRETACJA RELACYJNO-PROCESUALNA ..... 178
1. Uświadomiona wolność państwa ..... 178
1.1. Poppera krytyka Hegla ..... 180
1.2. Marksa krytyka Hegla ..... 181
1.3. Avineriego krytyka Hegla ..... 182
2. Boska i etyczna wola państwa ..... 183
2.1. Prawo jako uświadomiona wolność ..... 184
2.2. Dialektyka rewolucyjna ..... 187
2.3. Jednostkowość człowieka a państwo ..... 188
2.3.1. Rozumność wolnej woli ..... 190
2.3.2. Samolegislacja ..... 192

2.3.2.1. Spekulacja prawna w Grecji – Platon ..... 194
2.3.2.2. Spekulacja prawna w Rzymie – Cyceron ..... 196
2.3.2.3. Uświadomiona wolność narodu niemieckiego ..... 197
2.3.2.3.1. Wolność sumienia a bluźnierstwo ..... 198
2.3.2.3.2. Religijna wolność a racjonalne państwo ..... 198
2.3.2.3.3. Wolność Kościoła i wyznań a państwo ..... 199
3. Rekapitulacja ..... 201

VI. SPEKULATYWNY SYSTEM A CHRZEŚCIJAŃSTWO. RACJONALNA TEOLOGIA HEGLA ..... 202
1. Fideistyczny idealizm albo religijność systemu ..... 202
1.1. Dialektyczna tajemnica Trójcy Świętej ..... 204
1.2. To, co skończone i Nieskończone ..... 205
1.3. Mistyczny „panteizm" ..... 206
1.3.1. Królestwo Ojca w posłanym Synu ..... 207
1.3.2. Przezwyciężany świat ..... 209
2. Dialektyka spekulatywna i poznanie Boga ..... 210
2.1. Dobro i zło w człowieku ..... 211
2.2. Dobro i zło w poznaniu ..... 213
2.3. Poznanie jako warunek pojednania ..... 216
2.3.1. Chrystus: Bóg-Człowiek ..... 218
2.3.2. Miłościwy Bóg ..... 219
2.3.3. Świadomość aż po śmierć ..... 220
2.3.4. Duch w peregrynującej Wspólnocie Kościoła ..... 222
2.3.5. Sakrament Chrztu ..... 224
2.3.6. Sakrament Komunii – Ołtarza ..... 225
3. Rekapitulacja ..... 226

## Część trzecia
## NIEUNIKNIONA KONTROWERSJA

VII. ZAMYKAJĄCA ANALIZA. HEGLOWSKA KRYTYKA KIERKEGARDA. SYSTEM „KONTRA" EGZYSTENCJA ..... 233
1. Dialektyczny rozbrat ..... 233
1.1. Dialektyka rozumu historycznego ..... 237
1.1.1. Hegel ..... 237

1.1.2. Kierkegaard ..... 239
2. Dialektyczny rozbrat: uszczegółowiona kontynuacja ..... 247
2.1. Dialektyka rozumu spekulatywnego ..... 247
2.1.1. Kierkegaard. Niedocieczona prawda egzystencji. Głos za indywidualnością ..... 248
2.1.2. Hegel. Spekulatywna racjonalność jako rezonans tego, co rzeczywiste ..... 258

VIII. DIFFERENTIA SPECIFICA: HEGEL – KIERKEGAARD. SYSTEM JAKO WYRAZ SWOISTOŚCI PARADYGMATU FILOZOFICZNO-TEOLOGICZNEGO ..... 268
1. Indywiduum – państwo – wolność ..... 268
1.1. Wolność i religia ..... 271
1.2. To, co świeckie i to, co religijne ..... 272
1.3. Mediacja wspólnoty ..... 274
2. Chrystus – rozum – wiara ..... 277
2.1. Myśli i uczucia ..... 279
2.2. Pojęcia i wiara ..... 283
2.3. Rozum i wiara ..... 286
2.4. Duch Święty i Wspólnota Duchowa ..... 294
2.5. Obiektywna doktryna i egzystencjalna komunikacja ..... 295
3. Rekapitulacja: godność człowieka – dwa punkty widzenia ..... 296

Zakończenie ..... 299

Summary: Hegel – Kierkegaard. Philosophical-Theological Controversy. Critical Commentary of The Main Works ..... 309

Wykaz prac cytowanych ..... 313

Indeks nazwisk ..... 322